

Лекція 4

- 9.1. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства
- 9.2. Динаміка чисельності, її національний та віковий склад
- 9.3. Демографічна ситуація та її регіональні особливості
- 9.4. Трудоресурсна ситуація, ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості

Ключові категорії теми: населення, економічно активне населення, економічно неактивне населення, демографічна політика, демографічна ситуація, трудові ресурси, трудовий потенціал, ринок праці, зайнятість населення, безробіття, міграція

- 9.1. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства

Взаємозв'язок і взаємодія між населенням і розвитком господарства - процес історичний. Він змінюється і ускладнюється протягом усього історичного розвитку людства. На початку розвитку суспільства населення забезпечувало свою життєдіяльність за рахунок дарів природи, а також за допомогою рибальства та мисливства. На наступних етапах розвитку тип господарства змінився, і замість присвоєння природних засобів

існування треба було розвивати відтворювальне господарство. Спочатку це було землеробство і тваринництво. Розвиток цих галузей викликав необхідність виробництва певних засобів праці, що привело до виникнення нового прошарку людей - ремісників. Виробництво засобів праці і спеціалізація регіонів на виробництві різних продуктів відповідно до наявних природних умов і ресурсів зумовили розвиток торгівлі як наступного сектора господарювання. Зазначені вище сектори господарювання характеризують початковий етап розвитку суспільства. В наступні періоди історичного розвитку людство значно ускладнило суспільні відносини. Воно пройшло стадії від доіндустріального суспільства до індустріального та постіндустріального. Сьогодні домінує інформаційна стадія розвитку суспільства, коли наука і розробка нових технологій стають основними сферами діяльності людей.

Таким чином, людина є, з одного боку, активною продуктивною силою, що своєю трудовою діяльністю забезпечує виробництво матеріальних засобів свого існування та надання необхідних їй послуг, а з іншого, - вона є споживачем продуктів праці, які забезпечують її життєдіяльність.

Сучасна економічна література категорію “народонаселення” не використовує, послуговуючись поняттям “населення”, яке в “Економічній енциклопедії” за редакцією Л. Абалкіна і “Великому економічному словнику” визначається як сукупність людей, що проживають на території континенту або його окремій частині, в окремому регіоні або населеному пункті. Проте визначення зроблене здебільшого в демографічному контексті, в ньому відсутній економічний аспект, а тому малоконструктивне. Щоб визначення набуло ознак конструктивності, слід передусім користуватися категорією “народонаселення”, оскільки в ній населення пов’язується з поняттям “народ”, а отже, з населенням окремої країни, з його відтворенням у межах національної економіки.

Народонаселення, як історично обґрунтована єдність біологічно-соціальних особистостей, є центром вивчення та

аналізу таких прикладних економічних наук: управління трудовими ресурсами, регіональна економіка, економічна демографія, ринок праці (рисунок 9.1).

Регіональна економіка вивчає населення, як головну продуктивну силу, з точки зору його геополітичного розташування по території країни, наближеності до промислових вузлів та територіально-виробничих комплексів.

Рис. 9.1. Дослідження народонаселення в системі економічних наук

На основі системи розселення відбувається планування розбудови підприємств галузей та комплексів, планування розміщення проміжних баз для зберігання готової продукції та напівфабрикатів, розробка систем та мереж транспортування товарів до споживачів.

Як бачимо, населення і економіка являють собою певну єдність: людські потреби зумовлюють появу нових виробництв та послуг, а останні, в свою чергу, впливають відповідним чином на людей. Виходячи з того, що людина є основним творцем суспільного багатства, можна стверджувати, що чисельність населення та кваліфікація його працездатної частини є фактором, який обумовлює можливості економічного розвитку.

Населення або народонаселення - це сукупність людей, що проживають у межах відповідних територій (світ, материки, країни, міста, села та ін.). Народонаселення разом з природними умовами і ресурсами та способом виробництва матеріальних благ є основою матеріального життя суспільства. У політекономічному контексті конкретизацією категорії “населення” є розмежування окремих верств, соціальних груп, класів, передусім класу

найманих працівників і класу капіталістів. Народонаселення - сукупність окремих класів, соціальних верств і груп, індивідів, які відповідно до біосоціальної сутності людини і передусім власних потреб й інтересів здійснюють власну життєдіяльність у межах певного ладу, вступають між собою у суспільні відносини.

На сучасному етапі розвитку суспільства найважливішими з усіх стратегічних ресурсів є людські, функціонування яких забезпечує соціально-економічний розвиток країни, а саме - економічно активне, тобто працездатне населення.

Залежно від вікової структури, населення люди виступають насамперед у ролі споживачів і виробників матеріальних і духовних благ, а також виконують функцію відтворення людського роду. Найбільше значення для соціально-економічного прогресу суспільства має населення працездатного віку. При визначенні державою такого віку мають вплив національні, культурні, історичні традиції і звичаї тощо, тому в різних країнах він неоднаковий. Наприклад, у Великобританії, Німеччині повнолітніми вважають осіб, які досягає 18 років, у Франції -19, Бельгії - 21, у Нідерландах - 23 роки. В Україні повнолітніми є особи у віці 18 років. Працездатний вік починається, як правило, раніше, але при цьому законодавчо встановлюється менша тривалість робочого дня, а в деяких країнах і нижчий рівень оплати робочої сили. Так, у Франції, Іспанії та інших розвинутих країнах для працюючих віком до 18 років запроваджено мінімум заробітної плати - від 10 до 30% мінімуму для дорослих.

Міжнародною організацією праці (МОП) рекомендована система класифікації, відповідно з якою населення поділяється на економічно активне та економічно неактивне (рисунок

9.2). Соціально-економічний прогрес країни залежить не лише від виконання активним населенням функцій виробника і споживача матеріальних і духовних благ, а й від реалізації кожним громадянином інших сутнісних сил, тобто від здійснення ним функцій власника, підприємця, організатора, від активної ролі у соціальному, політичному, правовому, культурному, духовному житті нації.

Рис. 9.2. Розподіл населення віком 15-70 років за економічною активністю та зайнятістю

Населення виконує дві важливі функції: з одного боку, воно є виробником матеріальних благ і послуг, творцем суспільного національного продукту, з іншого споживачем матеріальних і духовних благ.

Економічно активне населення - це працездатне населення, яке упродовж певного періоду забезпечує пропозицію робочої

сили для виробництва товарів і послуг. До складу цього населення входять люди, зайняті господарською діяльністю, що приносить прибуток (у т. ч. пенсіонери) та безробітні люди, які хочуть працювати.

Економічно неактивне населення - це люди, які знаходяться на утриманні держави або окремих осіб. Сюди належать особи, які зайняті у домашньому господарстві чи навчаються, безробітні, що не шукають роботи і не бажають працевлаштуватись, а також пенсіонери, не зайняті господарською діяльністю.

За даними Державного Комітету статистики в Україні на 1.01.2013 року економічно активне населення становить 21,19 млн. осіб, в їх структурі переважають працездатні (89,1%).

Серед економічно неактивного населення в Україні близько 50% становлять пенсіонери за віком, по інвалідності та на пільгових умовах, 27% - учні та студенти, 17% - зайняті у домогосподарстві та перебувають на утриманні. Решта не працюють за станом здоров'я чи з інших причин.

Демографічний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування. Роль населення як основи суспільного виробництва полягає в тому, що воно виступає споживачем матеріальних благ і тим самим зумовлює розвиток насамперед галузей, які орієнтуються у своєму розміщенні на споживача.

На жаль, нинішня соціально-економічна криза ускладнила демографічні процеси, призвела до помилок і проблем, які болюче позначаються на головному суб'єкті нинішніх перетворень - населенні.

Однак найважливішою характерною рисою населення є те, що воно є природною основою формування трудових ресурсів, найголовнішого елемента продуктивних сил, які відіграють вирішальну роль як фактор розміщення трудомістких галузей

господарства. Зайнята в суспільному виробництві частина населення є найбільш активною продуктивною силою суспільства, бо саме вона бере активну участь у створенні матеріальних цінностей. Частина матеріальних цінностей іде на споживання, а частина - на розвиток виробництва. Але розвиток виробництва не є самоціллю, його роль полягає у тому, щоб забезпечити потреби суспільства, підняти життєвий рівень населення.

Таким чином, зміни в чисельності населення позначаються як на споживчому попиті в цілому, так і на його структурі. Населення виступає одночасно і як споживач, і як виробник матеріальних благ та послуг. Населення не існує поза економікою, як і економіка не функціонуватиме без населення.

При плануванні розвитку і розміщення виробництва та окремих галузей народного господарства практичне значення мають чисельність наявних трудових ресурсів та джерела їх поповнення. Але для ефективного функціонування народного господарства з постійним зростанням продуктивності праці недостатньо кількісного виміру трудових ресурсів. Не менш важливим є їх якісна характеристика: рівень освіти, професійно-кваліфікаційна підготовка, фізичний стан та ін. Для функціонування різних галузей народного господарства потрібні трудові ресурси лише певної якості, в тому числі і певної статі. Існує цілий ряд галузей, де більш доцільним є використання праці чоловіків, а в інших - переважно жінок. Але тісний зв'язок населення з економікою має місце не лише на стадії виробництва. Не менш тісним є їх зв'язок і на стадії споживання. Тут насамперед слід звернути увагу на те, що демографічна структура населення впливає на масштаби виробництва, структуру і якість товарів, призначених для споживання.

Споживання як важлива форма людської життєдіяльності також має різноманітний вплив на структуру, функціонування і розміщення всіх галузей народного господарства. Основні характеристики відтворення населення впливають в першу чергу на розміщення і рівень розвитку тих галузей, які виробляють

продукцію щоденного попиту, і насамперед продукти харчування. Потреби людей обумовлюють і розвиток галузей соціальної інфраструктури та сфери послуг.

9.2. Динаміка чисельності, її національний та віковий склад

Природною основою демографічного стану в Україні є народонаселення. Роль його як основи суспільного виробництва полягає в тому, що воно виступає споживачем матеріальних благ і тим самим зумовлює розвиток насамперед галузей, які орієнтуються у своєму розміщенні на споживача. Однак найважливішою характерною рисою народонаселення є те, що воно є природною основою формування трудових ресурсів, найголовнішого елемента продуктивних сил, які відіграють вирішальну роль як фактор розміщення трудомістких галузей господарства.

Чисельність населення, його динаміка і віково-статеву структуру є найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення. Найважливішим фактором динаміки загальної чисельності населення України є його природний рух. Зниження природного приросту спричиняє деформацію вікової структури населення, зумовлює зниження природного приросту трудових ресурсів. "Старіння" населення призводить до

збільшення економічного навантаження на працездатних, труднощів у формуванні трудових ресурсів, забезпеченні народного господарства робочою силою.

Станом на 1 січня 2013 року чисельність населення України становила 45 млн. 553 тис. мешканців. За цим показником наша країна перебуває на 5-му місці в Європі після Німеччини, Великобританії, Італії та Франції.

За 2012 рік чисельність населення скоротилась на 80,6 тис. осіб (-1,8 на 1000). За 2012 рік в Україні народилось 520,7 тис.

дітей (11,4 на 1000), померли 663,1 тис. осіб (14,5 на 1000).

Природне скорочення населення становило 142,4 тис. осіб, що на 19,5 тис. менше ніж за аналогічний період 2011 року. Природний приріст населення спостерігався у м. Києві (+6047 осіб), а також у Закарпатській (+4155), Рівненській (+4014), Волинській (+1636), Чернівецькій (+271), Івано-Франківській (+300) областях. В інших регіонах було зафіксовано природне скорочення населення, яке коливалось від 668 осіб у м. Севастополь до 27657 у Донецькій області.

Середня густина населення близько 85 осіб на 1 км². У минулому великий вплив на кількість, густоту населення України і внутрішні територіальні відмінності мали постійні війни, які вів український народ з іноземними поневолювачами і загарбниками.

Особливо вплинули на кількість і густоту населення в Україні роки радянської влади і входження до складу Радянського Союзу. Починаючи з 1917 р., український народ втратив понад 25 млн. своїх громадян вбитими і закатованими. Це найбільший з відомих геноцидів (знищення за національною ознакою), що його знала історія людства: громадянська війна і агресія російських, польських і німецьких військ 1917-1920 рр., голодомори 1921- 1923 рр., 1932- 1933 рр., масові репресії 1935-1939 рр., Друга світова війна, голод 1946-1947 рр. Під час освоєння цілинних і перелогових земель у 1953-1954 рр. з України було вивезено понад 1,5 млн. осіб. і, нарешті, чорнобильська трагедія, що призвела до міграції сотень тисяч осіб і перетворення цілих районів нашої країни в безлюдні території.

Статевовікова структура населення є одним з важливих демографічних показників. Він дозволяє зробити певні висновки щодо демографічних тенденцій та визначити можливі зміни динаміки чисельності населення в майбутньому. Сама ж статевовікова структура населення є результатом особливостей народжуваності і смертності населення в конкретних історичних умовах відтворення.

Аналіз статистичних матеріалів свідчить про те, що в Україні спостерігається постійне переважання жінок в загальній чисельності її населення. При цьому абсолютна перевага жінок

дещо зростає, хоч відносні показники свідчать про незначне вирівнювання співвідношень між чисельністю чоловіків і жінок. Перевага чисельності жінок над чоловіками пояснюється насамперед нижчою смертністю жінок, з одного боку, та війнами, міграцією за межі держави, що найбільше впливає на чисельність чоловіків, - з другого. Наприклад, якщо коефіцієнт смертності жінок у віці 40-50 років становив в останні роки 4,8-6,6 осіб на тисячу населення цього віку, то чоловіків - відповідно 13,1-19,5 осіб. Наявну структуру населення України можна вважати несприятливою з точки зору тенденцій шлюбності та природного відтворення населення. Так, у віковій групі до 25 років включно чисельність чоловіків була більшою, ніж жінок; у віковій групі понад 26 років чисельна перевага - на боці жінок. І ця перевага збільшується з кожною віковою групою. Серед міських жителів чисельна перевага настає вже з 17 років, а в сільській місцевості - після 40 років.

Важливу роль у природному відтворенні населення та визначенні демографічної бази трудових ресурсів відіграє характер вікової структури населення. Характерною особливістю сучасної вікової структури населення України є зниження частки дітей в загальній чисельності населення. Це свідчить про те, що в Україні на сучасному етапі її соціально-економічного розвитку склався звужений тип відтворення населення. Причому сільське населення, судячи з його вікової структури, має менші можливості порівняно з міським щодо активізації відтворення нових поколінь.

Важливим фактором подальшого економічного і соціального розвитку країни є співвідношення між основними віковими групами населення - допрацездатного, працездатного та старшого за працездатний. Аналіз вікової структури населення України за останні десятиліття показує істотне зменшення як чисельності, так і питомої ваги дітей у віці до 16 років у загальній чисельності населення країни. Дещо зменшується чисельність і питома вага осіб працездатного віку (чоловіків у віці 16-59 років і жінок - 16-

54 роки). Чисельність населення України у віці, старшому за

працездатний, щорічно зростає. Зменшення питомої ваги дітей та осіб працездатного віку при одночасному зростанні населення у віці, старшому за працездатний, свідчить про постаріння населення країни. При збереженні сучасних тенденцій народжуваності і смертності у майбутньому цілком можливе подальше збільшення питомої ваги осіб похилого віку і відповідно - загальне постаріння населення України.

Аналіз регіональних особливостей статевовікової структури населення України показує, що найбільша диспропорція у бік чисельної переваги жінок та загального постаріння населення характерна для Подільських та центральних областей України. Найбільш сприятлива статевовікова структура населення у західних областях: Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Рівненській.

Дослідження регіональних особливостей вікової структури населення дуже важливе, оскільки воно дає змогу глибше оцінити зміни в демографічній ситуації, визначити особливості формування трудових ресурсів у регіонах. Таким чином, територіальні особливості вікової та статевої структури населення є результатом відмінностей природного відтворення населення та його міграції.

Національний склад населення України характеризується значною чисельною перевагою основної нації - українців. За даними останнього перепису населення, українці становили понад 70% усіх жителів України. Крім того, значна чисельність українців проживає в близькому та далекому зарубіжжі. Поряд з українцями на території України проживає понад 100 національностей. Серед них найбільшу частку становлять росіяни

- понад 20% всього населення країни. Друге місце за чисельністю після росіян займають жителі єврейської національності, чисельність яких постійно зменшується, і нині вони становлять близько 1% населення України проти 2,0% у 1959 році. На території України проживає значна чисельність населення з прилеглих до країни держав. Це, перш за все, білоруси, чисельність яких перевищує 400 тис. чоловік, молдавани (майже

300 тис. чол.), болгари (близько 250 тис. чол.), угорці (150 тис. чол.), румуни (100 тис. чол.), поляки (250 тис. чол.). Крім цих національностей, в Україні проживають греки, татари, вірмени, цигани, німці, гагаузи та ін.

Протягом історичного періоду національний склад населення України змінювався, і сучасні державні кордони країни суттєво відрізняються від етнічних меж проживання українців. Українці проживають не лише на суміжних з Україною територіях, а й в багатьох віддалених від неї країнах світу. Але найбільша кількість українців проживає в Росії - понад 4,4 млн. чол. Це друга за чисельністю нація, що проживає в Росії. Значна частина українців постійно проживає в Польщі, Білорусі, Словаччині, Молдові, США, Канаді, Аргентині, Австралії, Німеччині та багатьох інших країнах світу.

Національний склад населення України постійно змінюється і під впливом міграції. За останні роки з України виїжджало більше населення, ніж приїжджало на її територію. Серед національностей, що виїжджають з України, найбільшу чисельність становлять росіяни, євреї, молдавани. Разом з тим, населення України зростало за рахунок азербайджанців, білорусів, вірмен, болгар, грузинів.

Зміни у національному складі населення України обумовлені і поверненням на її територію примусово виселених раніше в Росію та інші республіки колишнього Союзу кримських татар та німців. Вони розміщуються переважно в Криму та на півдні України.

Нині українці за чисельністю переважають в усіх областях республіки (за винятком Автономної Республіки Крим, де майже дві третини її населення становлять росіяни, а частка українців дещо перевищує 25%). Понад 90% всього населення становлять українці - у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Вінницькій, Хмельницькій, Київській, Черкаській та Чернігівській областях. Це найбільший регіон компактного проживання українців. Другий регіон, де частка українців складає від 75 до 90%, формують Житомирська, Закарпатська,

Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська області. В областях Донбасу та Придніпров'я, а також у Харківській, Одеській та Чернівецькій областях частка українців знаходиться в діапазоні від 50 до 70%.

Регіоном найбільш компактного розселення росіян, крім Автономної Республіки Крим, є Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська і Харківська області. Тут частка росіян становить від 24% в Дніпропетровській до майже 45% в Луганській областях.

Серед населення інших національностей слід виділити поляків, які в Житомирській області становлять більш як 4% її населення, у Хмельницькій - більш як 2%, у Львівській - близько 1%. Білоруси становлять понад 2% населення Криму, близько 1%

- населення Рівненської та Луганської областей. Найвища частка євреїв в усьому населенні, в Харківській (1,5%), Вінницькій (1,4%) та Дніпропетровській (1,3%) областях. На молдаван припадає значна частина жителів Кіровоградської, Миколаївської та Чернівецької областей. Угорці зосереджені в основному в Закарпатській, а румуни - в Чернівецькій областях.

За межами України нині проживає понад 9 млн. українців, з яких більш як 7 млн. чоловік - у республіках колишнього Радянського Союзу. Злагоджена життєдіяльність представників різних національностей неможлива без шанобливого ставлення і поваги кожного народу до іншого. Важлива роль у збереженні міжетнічної злагоди в усіх регіонах України належить створенню державою сприятливих умов для національно-культурного розвитку як національних меншин в Україні, так і українців, які проживають у країнах близького і далекого зарубіжжя. Ці питання повинні бути предметом розвитку міждержавних відносин і вирішуватися на користь народів усіх країн.

9.3. Демографічна ситуація та її регіональні особливості

Демографічна ситуація - це прояв особливостей відтворення населення по основних його процесах в конкретному часі і місці (регіоні, країні). У сучасній Україні демографічна ситуація відрізняється великою гостротою і напруженістю. Вона визначається структурою населення і характером його руху, видами, типами і режимом відтворення, рівнем народжуваності і смертності, кількістю шлюбів та розлучень. У основі всіх цих процесів лежить соціально-економічне положення в країні.

Нерівномірність в розвитку суспільства, природно-екологічні і соціально-політичні потрясіння, війни, репресії, якими багата українська історія ХХ ст., і супутні їм різкі погіршення рівня життя відчутно позначаються на режимі відтворення населення, ведуть до падіння народжуваності, зростання смертності. До подібних наслідків приводять і умови політичної і економічної нестабільності, які викликані останніми роками хиткою системою управління, з важко керованим процесом встановлення цивілізованих норм правової держави і ринкових відносин.

Демографічна політика - цілеспрямована діяльність державних органів і в інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Об'єктами демографічної політики може бути населення країни в цілому або окремих регіонів, соціально-демографічні групи населення, сім'ї певних типів або стадій життєвого циклу. Вона є комплексом заходів економічних (оплачувані відпустки і різні види допомоги при народженні дітей, допомога на дітей залежно від їх кількості, віку, типу сім'ї тощо), адміністративно-правових (законодавчі акти, які регламентують шлюби, розлучення, положення дітей у сім'ях, аліментні обов'язки та ін.), а також виховних і пропагандистських, покликаних формувати суспільну думку, норми і стандарти демографічної поведінки.

Становлення ринкових відносин приводить до природного переміщення зайнятості з виробничої сфери в сферу

обслуговування. Проте, щоб рівень виробництва забезпечував потреби економіки і населення, необхідна висока продуктивність праці, а цим вітчизняна промисловість не відзначається. Зниження питомої ваги промисловості в структурі зайнятості населення повинне супроводжуватися зростанням економічної ефективності промислового виробництва на основі досягнень науково-технічного прогресу, наукової організації праці і виробництва, чого насправді в промисловості не відбувається. Ці вимоги в рівній мірі відносяться і до будівництва, і до інших галузей економіки.

Сучасна демографічна ситуація характеризується збереженням тенденції скорочення чисельності населення України, його економічно активної частини і питомої ваги зайнятості населення.

Прогноз характеру відтворення населення, здійснений Інститутом демографії і соціальних досліджень національної академії наук сумісно з Держкомітетом України, показує, що чисельність її населення найближчими роками і далі скорочуватиметься унаслідок зниження протягом останніх 15 років рівня народжуваності і зростання смертності і може скоротитися до 35 млн. осіб в 2050 році. Як і в глобальному масштабі, в Україні відбувається старіння населення, а також урбанізація - зростання частки міських жителів. Найбільш швидко зростає чисельність населення великих міст - Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса - за рахунок прибуття населення з невеликих міст і сіл в пошуках роботи.

Серед регіональних проблем необхідно відзначити особливо низьку народжуваність в Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Вінницькій областях України, а також деформовану у бік збільшення частки населення старшого віку і абсолютне переважаючу в цій структурі жінок

Масштаби депопуляції (переважання померлих над народженими) протягом останніх років найбільшими були у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Луганській областях, де раніше мав місце найвищий природний приріст

населення. Низькі коефіцієнти природного приросту характерні не лише для областей Донбасу і Придніпров'я, але і для Вінницької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської областей.

Другим регіоном за величиною відносних показників природного приросту населення є південні території України - Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська та Херсонська області.

До третього ареалу за близькими за значеннями показниками природного приросту населення входять Хмельницька, Тернопільська та Житомирська області. В цих областях від'ємні значення показників природного приросту є значними.

Єдиний ареал на Україні, в якому відносні показники природного руху населення мали додатне значення і протягом значного історичного періоду зберігався природний приріст населення, формується такими областями, як Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Львівська, Волинська та Чернівецька області.

Важливими факторами, що впливають на відтворення населення, є соціальні та природні умови його життєдіяльності. Особливо гостро їх дія проявилася в областях Донбасу та Придніпров'я, де сформувалися значні гіперурбанізовані території з високим рівнем забруднення атмосферного повітря, води, ґрунтів та продуктів харчування. Усе це знижує показники здоров'я населення, зокрема дітей. Такий же негативний вплив несприятливих природних умов проявляється і в інших високо урбанізованих регіонах України.

Негативний вплив на відтворення населення України ще довго матиме і значне радіоактивне забруднення її території. Нині понад 3 млн. чоловік проживає на території з різним ступенем радіоактивного забруднення. Вплив різних факторів, пов'язаних з цим явищем, погіршує стан демовідтворення. Це стосується насамперед таких областей України, як Київська, Житомирська, Волинська, Рівненська та Чернігівська.

Отже, демографічні процеси не можуть залишатися без уваги держави, оскільки вони торкаються найважливіших сфер життя людей і рівня економічного розвитку країни.

З метою дії на процеси відтворення населення і на позитивні процеси в цьому напрямі держава проводить демографічну політику, яка є частиною соціально-економічної політики. У разі потреби зростання чисельності населення, як це має місце в Україні, держава впливає на процеси відтворення населення через стимулювання певної демографічної поведінки людей, що пов'язано з плануванням сім'ї, часом появи першої дитини, вибором бажаного числа дітей, інтервалом їх народження.

Демографічна політика України в сучасних умовах повинна бути направлена не тільки на стимулювання народжуваності, але і на зміцнення сім'ї, підвищення матеріального добробуту людей, зниження захворюваності і смертності. Проте заходи, щодо управління процесами відтворення населення, не дають швидких результатів. Демографічна поведінка людей вельми консервативна, змінити її досить важко. Як правило, результати демографічної політики виявляються через багато років і навіть десятиліття. Тому, стимулювання тих або інших процесів відтворення повинне відповідати довгостроковим інтересам розвитку економіки.

Розміщення міського і сільського населення має істотний вплив на раціональне розміщення та оптимальний розвиток продуктивних сил. Якщо на початку століття в Україні переважало сільське населення - близько 82% всього населення, то нині майже 68% її населення мешкає в міській місцевості.

Показник питомої ваги міських жителів має суттєві територіальні відмінності - від 38,5% в Закарпатській області до 90,1% в Донецькій. Аналіз даних показує, що лише в 6 областях країни переважає сільське населення, а в решті регіональних одиниць частка міського населення становить понад половину населення. Такі особливості територіальної концентрації населення та наявні відмінності соціально-економічного,

екологічного та політичного розвитку обумовили і своєрідність зрушень в загальній чисельності населення України та її регіонів.

На території України знаходиться 447 міст, які значно відрізняються за чисельністю населення, економічним потенціалом, адміністративними функціями тощо. Міста нашої держави у залежності від кількості їхніх мешканців поділяються на окремі категорії: малі (до 50 тис. осіб), середні (від 50 до 100 тис.), значні (від 100 до 250 тис.), великі (від 250 до 500 тис.), найбільші (від 500 до 1 млн.), міста-мільйонери (в них проживає понад 1 млн. осіб).

До першої категорії належать, наприклад, такі міста, як Глухів Сумської обл., Гадяч Полтавської, Золочів Львівської, Балта - Одеської обл. До другої - Артемівськ Донецької, Дрогобич Львівської, Ковель Волинської, Коломия Івано-Франківської обл. тощо. Значними містами є Керч в Криму, Нікополь на Дніпропетровщині, Слов'янськ на Донеччині, Ужгород у Закарпатті тощо. До великих міст належать Черкаси, Вінниця, Полтава, Кіровоград, Горлівка, Житомир тощо. Найбільші міста можна перерахувати всі, оскільки їх небагато. Це Запоріжжя, Кривий Ріг, Луганськ, Львів, Маріуполь, Миколаїв. Ще менше міст-мільйонерів: Київ (2,622), Дніпропетровськ (1,134), Донецьк

(1,076), Одеса (1,037), Харків (1,536).

3-поміж міських населених пунктів розрізняють міста, селища міського типу, робітничі та шахтарські селища, курортні селища. Їх виокремлення пов'язане вже не стільки з чисельністю населення, скільки зі сферою зайнятості. Головна особливість всіх типів міських поселень - їхні жителі, не пов'язані безпосередньо з сільськогосподарським виробництвом.

У міських поселеннях, які становлять менш ніж 5% всіх населених пунктів України, зосереджено більш як 2/3 населення країни. В цілому міста становлять лише третину міських поселень України, але в них проживає близько 90% всього міського населення. При цьому основна його частина припадає на крупні і найкрупніші міста.

В селищах міського типу з людністю понад 20 тис. чол. проживає лише 2% населення, а решта населення проживає у поселеннях до 20 тис. чоловік. Співвідношення міського і

сільського населення за даними Перепису 2001 року має такий вигляд: міське населення 32574,0 тис. (67,2%), а сільське населення 15883,0 тис. (32,8%).

Система сільського розселення в Україні формувалася століттями і тисячоліттями. На характер сільського розселення значно впливають природні умови. Тому найбільша густина сільського населення характерна для лісостепової зони. Нижчим є цей показник у поліській частині країни і ще нижчий у степовій.

На півночі (Полісся) переважають невеликі села з середньою людністю 250-500 осіб. Вони розташовані на підвищеннях, у сухих місцях. У лісостепу села багатолюдні - 500-1500 осіб - і знаходяться, як правило, біля річкових долин і ярів. На півдні села налічують по кілька тисяч осіб. Іноді на багато кілометрів простягаються вони вздовж річок і балок. У високогірній частині Карпатських гір окремі садиби розкидані на схилах за кілька кілометрів одна від одної і фактично не утворюють сіл.

В Україні є області, де сільське населення переважає над міським. Це Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області. Найвищий показник густоти сільського населення з розрахунку на 1 км² у Чернівецькій області (67 осіб), за нею Івано-Франківська та Закарпатська області.

Таким чином, розміщення населення по території та особливості його зосередження в різних типах поселень обумовлені специфікою соціально-економічного розвитку країни, конкретними зрушеннями в економічній і соціальній сферах, а також у територіальній структурі і організації народного господарства, особливо галузей матеріального виробництва.

Відтік сільських жителів у міста докорінно змінив характер розселення в межах України. Тут сформувались системи розселення з високою концентрацією міського та сільського населення, що співвідносяться з найбільш складними та

динамічними, виробничими, урбаністичними, транспортними структурами України. Одночасно, у сільській місцевості в багатьох регіонах утворюються та ширшають слабозаселені території, де через це вилучаються з господарського обороту значні за площею землі.

Малі та середні міста виконують, як правило, адміністративні та торгово-розподільні функції і є центрами областей та адміністративних районів України. У них часто зосереджуються переробні підприємства поблизу джерел сільськогосподарської сировини, родовищ корисних копалин. Ці міста використовують власну робочу силу і трудові ресурси навколишньої сільської місцевості.

В Україні склалися помітні територіальні відмінності у характеристиках зайнятого населення, що пояснюється регіональними особливостями структури матеріального виробництва та невиробничої сфери, рівнем розвитку продуктивних сил, демографічною ситуацією, традиціями місцевого населення тощо. Висока зайнятість у промисловому виробництві,

зокрема у важкій промисловості. Аналіз свідчить, що в усіх великих містах склалася висока частка зайнятості працівників у машинобудуванні, легкій та харчовій промисловості. Малі та середні за розміром міські поселення є переважно центрами харчової індустрії та промислового обслуговування сільськогосподарського виробництва.

Прямої залежності між розміщенням міського та сільського населення України і територіальною організацією продуктивних сил не простежується. Але, все ж таки, можна говорити, що нові промислові підприємства орієнтуються на велику кількість робочої сили, переважно кваліфіковану, тому і будуються у великих та середніх містах. Що стосується сільського населення, то воно є головним “двигуном” аграрно-промислового комплексу нашої країни.

Проблеми віково-статевої структури населення України теж мають значні регіональні відмінності. Наприклад, ці проблеми в Закарпатській і Донецькій областях діаметрально протилежні.

Певні особливості є у сільській і міській місцевостях, зокрема, в більшості сільських адміністративних районів України природного приросту населення практично немає, а в багатьох спостерігається процес депопуляції.

Отже, демографічні фактори: чисельність населення і його розміщення, кількісна та якісна оцінки трудових ресурсів у розрізі областей і районів, міст і селищ відіграють першочергову роль при розміщенні продуктивних сил як України, так і інших держав. Нерівномірність розселення населення зумовлює потребу розміщення промисловості відносно споживача готової продукції, а також оцінки мобільності населення для прогнозування його міграції з огляду перспектив розвитку економічних районів. Ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах і обмеження нового будівництва - у великих.

Демографічні фактори найбільше впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної, електро-технічної галузей тощо). Розміщення підприємств цих галузей здебільшого залежить від наявності кваліфікованих кадрів. Отже, демографічні процеси не можуть залишатися без уваги держави, оскільки вони торкаються найважливіших сфер життя людей і рівня економічного розвитку країни.

Демографічна політика України в сучасних умовах повинна бути направлена не тільки на стимулювання народжуваності, але і на зміцнення сім'ї, підвищення матеріального добробуту людей, зниження захворюваності і смертності. Проте заходи, щодо управління процесами відтворення населення, не дають швидких результатів. Демографічна поведінка людей вельми консервативна, змінити її досить важко. Як правило, результати демографічної політики виявляються через багато років і навіть десятиліття. Тому стимулювання тих або інших процесів відтворення повинне відповідати довгостроковим інтересам розвитку економіки.

9.4. Трудоресурсна ситуація, ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості

Наведені вище відомості про демографічну ситуацію в країні необхідні для вивчення процесів відтворення трудових ресурсів, визначення їх кількісної та якісної структури. Вони складаються переважно з працездатного населення у працездатному віці. До трудових ресурсів належать також пенсіонери, зайняті в суспільному виробництві, а також підлітки віком 14-15 років, які з тих чи інших причин працюють у сфері матеріального виробництва або невиробничій. З трудових ресурсів потрібно вилучити інвалідів праці чи дитинства працездатного віку, які не зайняті в господарстві, а також незайнятих пенсіонерів працездатного віку. В розвинених країнах ринкової економіки замість терміна “трудова ресурси” вживається поняття “економічно активне населення”.

Трудова ресурси - важлива частина економічного потенціалу країни. Кількість трудових ресурсів постійно змінюється. Якщо в 1991 році чисельність трудових ресурсів становила 29,8 млн. чол., то за даними, наведеними в проекті прогнозу економічного і соціального розвитку України до 2015 року, чисельність зайнятих в галузях економіки, досягне свого мінімального значення у 2010 році - 19,5 млн. чол., в подальшому очікується поступове зростання зайнятих на 1-2 млн. чол. за 10 років.

Чисельність та динаміка трудових ресурсів справляють певний вплив на характер розвитку виробництва та економіку (інтенсивний чи екстенсивний тип розвитку) скорочення приросту трудових ресурсів обмежує можливість екстенсивного розвитку виробництва й збільшує залежність економічного зростання від підвищення продуктивності праці на базі науково-технічного прогресу та створення високоефективного трудового потенціалу.

Трудова потенціал - сукупність працездатного населення з врахуванням інтелектуального розвитку, здібностей, знань, умінь, досвіду, духовних цінностей, звичаїв, традицій, переконань і

патріотизму. Управління ефективним використанням трудового потенціалу повинно виходити із оцінки його якості та забезпечувати її покращення.

Збереження та відтворення трудового потенціалу повинно здійснюватись за такими напрямками:

- постійне відслідковування визначальних показників стану трудового потенціалу в галузях і регіонах, що дасть можливість їх оцінити і на цій основі розробляти відповідні заходи на державному та регіональному рівнях;
- впорядкування регулюючої функції мінімальної заробітної плати;
- обґрунтування міжгалузевої, міжкваліфікаційної та міжпосадової диференціації заробітної плати;
- застосування цілеспрямованої, суворо вибіркової підтримки висококваліфікованих трудових колективів та окремих категорій спеціалістів;

- перехід до нової моделі відтворення робочої сили, яка б забезпечила відповідність трудового потенціалу вимогам, пов'язаним з процесом входження України в світовий економічний простір.

Переважає більшість наукових досліджень в галузі відтворення трудового потенціалу й ринку праці лягла в основу розробки таких програм, як Державна та регіональна програми зайнятості; Державна програма соціально-економічного розвитку; програма розвитку підприємництва, довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства; програма "Діти України". Всі ці програми направлені на відтворення якісного трудового потенціалу країни.

Кількість трудових ресурсів не завжди пропорційна чисельності населення, а залежить насамперед від його вікової структури. Чим більша в структурі населення частка осіб віком до 16 або понад 60 років, тим менша чисельність трудових ресурсів. Вона може зростати за рахунок додаткового залучення у виробництво людей пенсійного та підліткового віку.

Кількість

трудова ресурсів можна регулювати й за рахунок зміщення меж працездатного віку. Важливим резервом збільшення трудових ресурсів є поліпшення умов праці, техніки безпеки, охорони здоров'я, що сприяють зниженню смертності та інвалідності осіб у працездатному віці, зменшенню чисельності Збройних сил або скороченню строку служби в армії, ліквідації пільг для передчасного виходу на пенсію тощо. Істотно впливає на кількість трудових ресурсів статевий склад населення. В умовах зниження природного приросту трудових ресурсів велике значення має поліпшення їх якісного складу.

Прогресивною вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб віком до 40 років. В умовах науково-технічного прогресу це найважливіший чинник трудозабезпечення майже всіх галузей економіки. Аналіз тенденцій природного приросту населення, зрушень у його статевовіковій структурі є основою для прогнозування на перспективу чисельності й структури трудових ресурсів. Під трудовим потенціалом розуміють систему, що має просторову та часову орієнтацію, елементами якої виступають трудові ресурси з урахуванням усієї сукупності їхніх кількісних та якісних характеристик, зайнятості й робочих місць.

Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними чинниками (природним приростом, станом здоров'я, міграційною рухомістю та ін.), потребами суспільного виробництва в робочій силі й відповідно можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях. Якість трудового потенціалу - поняття відносне. Воно характеризується показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного робітника або робочої сили. Ці якісні характеристики можуть бути розкриті за допомогою сукупності ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та ін.

В умовах ринкової економіки урізноманітнюються форми зайнятості населення. Зростає кількість зайнятих у кооперативах, малих підприємствах. Багато хто займається індивідуальною трудовою діяльністю. У зв'язку з цим дедалі більше

загострюються проблеми забезпечення робочою силою суспільного сектора виробництва, особливо будівництва та сільського господарства. Виникли нові сфери зайнятості - кооперативи для виробництва товарів, надання послуг та індивідуальні селянські, фермерські господарства, помітно зросла кількість особистих підсобних господарств, малих і спільних підприємств, спілок орендарів. Значна кількість населення, особливо молоді, зайнята в тіньовій економіці. Водночас у країні зростає безробіття. Тому потрібно шукати додаткові можливості для розширення сфери зайнятості населення. вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність роботи, яка їм підходить, зареєстровані в державній службі зайнятості, справді шукають роботу та здатні приступити до неї.

Зайнятість населення забезпечується на національному ринку праці, де формуються і діють сукупний попит і сукупна пропозиція робочої сили. Через те, що ринок праці є економічною формою взаємовідносин між носіями робочої сили і роботодавцями, то зайнятість населення може здійснюватись тільки на ньому.

Ринок праці - це соціально-економічна категорія, яка охоплює історично сформований специфічний суспільний механізм регулювання певного комплексу соціально-трудова відносин, який сприяє встановленню і дотриманню балансу інтересів між працівниками, підприємствами і державою. Як і будь-який інший, ринок праці характеризується видом товару, який на ньому продається, його ціною, попитом і пропозицією.

В Україні прийнято ряд законодавчих актів у галузі удосконалення використання робочої сили, працевлаштування та зайнятості населення. Зокрема, закони України: "Про зайнятість населення", "Про підвищення соціальних гарантій для громадян", "Про охорону праці", "Про організацію оплачуваних громадських робіт", "Про інспекцію з контролю за виконанням законодавства про зайнятість населення", "Про порядок реєстрації громадян як безробітних, виплати допомоги членам їх сімей", "Про сприяння

соціальному становленню та розвитку молоді України". Існуюче законодавство в галузі зайнятості відіграє позитивну роль у механізмі регулювання ринку праці.

Регулювання зайнятості здійснюється на базі правових, адміністративних та економічних регуляторів.

Правові механізми розвитку ринку праці включають нормативно-правове забезпечення оптимізації заробітної плати на рівні ціни робочої сили, соціальних гарантій при безробітті. Система цих механізмів діє у всіх аспектах соціально-трудова відносин: соціальна

підтримка як працюючих, так і безробітних, соціальний захист неконкурентоспроможної робочої сили (молоді, інвалідів, багатодітних сімей).

Адміністративні механізми (центрів зайнятості, центрів профорієнтації, центрів реабілітації) спрямовані на створення адекватної інфраструктури ринку праці.

Економічні механізми реалізуються через диференційовану систему податків, формування спеціальних страхових фондів, використання квот на працевлаштування, надання позики, кредиту для організації додаткових робочих місць. Знижуючи процентні ставки за кредит, держава робить його дешевшим, що в свою чергу призводить до збільшення інвестицій розширення виробництва; сприяння постачанню ресурсами й збуту продукції за умов збільшення робочих місць; фінансування для створення приватних господарств, сімейного бізнесу.

Система показників ефективної зайнятості населення включає рівень трудової участі населення, що відображає частку працездатного населення, залученого в різні форми та види економічної діяльності; розподіл робочої сили за галузями та сферами господарювання; фондо- і енергоозброєність робітників; організацію трудового процесу, що визначається розстановкою та використанням робочої сили безпосередньо на робочих місцях.

Найбільша чисельність працюючих сконцентрована у сільському господарстві (5,4 млн. осіб, або 25,2% всіх зайнятих у 2006 р.), що значно перевищує чисельність зайнятих у промисловості (4,4 млн. осіб). Така структура зайнятості не

відповідає інноваційним стратегіям розвитку, зорієнтованим на випереджальний розвиток наукоємних сфер промислового виробництва, спроможних забезпечити оновлення техніко- технологічної бази сільськогосподарського виробництва. Для порівняння: частка сільськогосподарського сектору в Канаді становить 2,8% загальної чисельності зайнятих, у Франції - 3,6%, в Угорщині - 6,3%, у Польщі - 19,3%, у Чехії - 4,8%.

Попри помітне зростання, протягом останніх років надто низькою залишається зайнятість у будівництві, хоча збільшення обсягів виробництва цієї галузі є необхідним з огляду на її важливість для забезпечення сталого економічного розвитку.

Частка працюючих у невиробничих галузях у загальних обсягах зайнятості в Україні в цілому відповідає світовим стандартам. Помітно нижчою є тільки питома вага зайнятих фінансовою діяльністю, що свідчить про недостатній розвиток ринкової інфраструктури.

Проте під час оцінки структури зайнятості в Україні, її зрушень протягом періоду економічного зростання та порівняння з європейськими стандартами слід враховувати збереження загального низького рівня зайнятості та продуктивності праці в Україні.

Безробіття - це соціально-економічне явище, коли частина економічно активного населення не може застосувати свою здатність до праці у виробництві матеріальних благ, наданні послуг або підприємницькій діяльності. Тоді нормальне здійснення процесу відтворення робочої сили порушується.

Безробітні у визначенні Міжнародної організації праці (МОП)

- особи, віком 15-70 років (zareєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам: не мали роботи (прибуткового заняття); протягом останніх чотирьох тижнів шукали роботу або намагалися організувати власну справу; впродовж найближчих двох тижнів не були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за плату за найм або на власному підприємстві.

Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і zareєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до бажаної роботи. Кількість безробітних - це абсолютний показник безробіття, який характеризує його розміри. Відношення (у відсотках) кількості безробіттю, zareєстрованих у державній службі зайнятості до працездатного населення працездатного віку називається рівнем zareєстрованого безробіття.

За даними Держстату, на 1 лютого 2012 р. в Державній службі зайнятості було zareєстровано 520,9 тис. безробітних (482,8 тис. у грудні), з них 398,4 тис. (365,3 тис. у грудні) отримують допомогу з безробіття. Середній розмір допомоги на одного безробітного становив 917 грн. (845 грн. в грудні 2011 р.). Безробіття міського населення склало 286,2 тис. осіб, сільського - 234,7 тис. осіб.

Система заходів щодо регулювання безробіття в Україні включає: розвиток розгалуженої системи державної служби зайнятості, професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів; надання підприємцям субсидій, премій та податкових пільг для найму додаткової робочої сили або переведення частини працівників на скорочений робочий день; державну підтримку нетрадиційним сферам зайнятості; стимулювання підприємців до навчання, перекваліфікації й подальшого працевлаштування додаткової робочої сили; залучення приватного (як вітчизняного, так й іноземного) капіталу в райони зі стійким рівнем безробіття; регулювання можливості працевлаштування за кордоном, приєднання України до міжнародного ринку праці; стимулювання осіб, що отримують державну допомогу, до пошуку робочих місць.

Механізм соціальної допомоги безробітним становлять різні види компенсацій при втраті роботи; особливі гарантії працівникам, які втратили роботу в зв'язку зі змінами в структурі виробництва й організації праці стипендії на час професійної підготовки та перепідготовки, виплати допомоги по безробіттю.